

NAUK O UNIVERZALNOM SPASENJU
KOD ORIGENA IZ ALEKSANDRIJE

Anto Barišić, Zagreb

Sveučilište u Zagrebu
Katolički bogoslovni fakultet
e-mail: anto@kapucini.hr

UDK: 1 Origen
236
Pregledni znanstveni rad
Primljeno 9/2013.

Sažetak

Autor u članku prikazuje, analizira, dijelom vrednuje i sintetizira nauk o univerzalnom spasenju, o spasenju svakog čovjeka, svih racionalnih stvorenja po Isusu Kristu kako ga je shvaćao i naučavao Origen iz Aleksandrije. Pritom se zadržava samo na onom aspektu Origenova eshatološkog nauka koji se odnosi na univerzalno spasenje i konačnu čovjekovu sudbinu poslije smrti. Na početku autor tematizira postupno oblikovanje raznolikih apokaliptičkih i dualističkih eshatoloških naglasaka do Origenova vremena. U nastavku rada autor na temelju nekih od glavnih filozofskih, apologetskih, egzegetskih i dogmatskih Origenovih spisa pokazuje glavne svetopisamske argumente na temelju kojih razvija svoju optimističnu univerzalističku eshatološku misao, svoju teologiju nade, ukazujući pritom i na neprihvatljive filozofske uvide kojima se Origen služio za svoj nauk o univerzalnom spasenju. Završni dio članka autor je posvetio tematiziranju glavnog pojmovlja vezanog uz Origenovu eshatologiju, kao što je vrijeme, vječan, beskonačan, vječni život, apokatastaza i apsolutna vječnost koju je Origen shvaćao kao kristološku, Božju, stvarnost, izvan koje ništa ne može egzistirati. Autor na kraju dolazi do rezultata i zaključka kako ostaju trajne poteškoće vezane uz Origenov nauk o univerzalnom spasenju kojim je pokušao pomiriti Božju ljubav i čovjekovu slobodu.

Ključne riječi: Isus Krist, čovjek, eshatologija, Origen, smrt, univerzalno spasenje, vječan.

1. PREGLED RANOKRŠĆANSKOG ESHATOLOŠKOG NAUKA DO ORIGENOVA VREMENA

1.1. *Eshatološki naglasci kod nekih apokrifa, apostolskih otaca, apologeta i gnostika*

Eshatologija je višeznačna riječ koju ćemo ovdje uzeti u općenitom smislu, kao teološki govor o posljednjim čovjekovim stvarima, koje započinju s njegovom smrću: Božji sud, opći i pojedinačni, raj, pakao, nagrada ili kazna, spasenje ili propast. Nabrojane pojedinačne eshatološke teme kod prvih kršćanskih autora prije Origena, pa i kod mnogih autora dugo nakon njega, nisu bile predmetom sustavne i dublje teološke refleksije. Eshatološka vjera prvih kršćana svodila se na paruziju, tj. na očekivanje ponovnog i konačnog dolaska u slavi uskrsnulog Gospodina i završetka ljudskog života i povijesti.

Do Origenova vremena eshatologija je apokaliptička. Prvi izvankanonski kršćanski spisi, koje nazivamo spisima apostolskih otaca, obilježeni su judeokršćanskom teologijom, a nastali su u razdoblju od druge polovice prvoga i prve polovice drugog stoljeća. Osim spisa apostolskih otaca u ovom razdoblju se također usporedo pojavljuju judeokršćanske sekte s adopcionističkom, heterodoksnom kristologijom, kao što su bili ebioniti. U tom se razdoblju počinje oblikovati i brojna apokrifna literatura. Najvažniji ranokršćanski apokrifni spis za shvaćanje judeokršćanske apokaliptičke eshatologije jest djelo zvano *Petrova apokalipsa*. Napisana je u Siriji oko godine 135., a bilo je vrlo dobro poznato i u Egiptu. Ovaj apokrifni, izvankanonski, apokaliptični spis odigrat će "veliku ulogu u povijesti kršćanske predodžbe pakla. On je bio prvi važniji kršćanski izvještaj o kazni poslije smrti izvan Novog zavjeta".¹ Kršćanski povjesničar Sozomen, iz petog stoljeća, u svojem djelu *Crkvena povijest* prenosi vijest da su "*Petrovu apokalipsu* u nekim crkvama Palestine čitali za vrijeme korizme premda su je stari smatrali heretičkom".² Sozomen u nastavku isto kaže i za apokrifno djelo zvano *Pavlova apokalipsa*, koju je čitala većina egipatskih monaha a koja je u "srednjem vijeku bila najpopularnija apokrifna apokalipsa".³ Poslužila je kao "primjer i model u srednjem vijeku i

¹ Jan N. Bremmer, *Christian Hell: From the Apocalypse of Peter to the Apocalypse of Paul*, u: *Numen*, 56 (2009.) 2/3, 300.

² Sozomen, *History of the Church*, Edward Walford (ur.), London, 1885., 7, 19.

³ Jan N. Bremmer, *Christian Hell: From the Apocalypse of Peter to the Apocalypse of Paul*, 302.

Danteu za njegovo djelo *Božanstvena komedija*,⁴ u kojem je opisao raj, čistilište i pakao. U Origenovo su vrijeme ove dvije apokrifne, nekanonske apokalipse, koje "čuvaju trag židovske apokaliptičke tradicije",⁵ bile poznato i popularno štivo među kršćanima Egipta. I jedna i druga nekanonska apokalipsa sadrže opis Petrove, odnosno Pavlove vizije raja i pakla, rajskog blaženstva i različitih paklenih muka, smaka svijeta, sveopćeg suda i Kristova konačnog dolaska. Obje ove krivovjerne apokalipse svojim su vizionarskim i apokaliptičkim predodžbama o budućem blaženom i prokletom životu, o rajskom stanju spašenika te različitim vječnim mukama kojima su izloženi grešnici i osuđenici izvršile od samog početka "impozantan utjecaj na kršćansku književnost i ikonografiju".⁶

U spisima pojedinih apostolskih otaca otkrivamo raznolikost tema i naglasaka u njihovoj eshatološkoj poruci. Od svih spominjemo samo *Polikarpovo mučeništvo*, jer je to najstariji postojeći izvještaj o smrti jednog kršćanina mučenika, napisan nedugo nakon ubojstva biskupa Polikarpa 156. godine. Spis, koji se koristi eshatološkim kontekstom, postat će spis model za sve kasnije opise mučenika. Autor povlači oštru liniju između pristranog ljudskog suda na kojem je Polikarp završio i nadolazećeg Božjeg suda, između njegove kratkotrajne patnje zbog vjere i njegove nade u vječnu nagradu. Autor navodi da je "svim mučenicima sadašnjeg progona vatra njihovih neljudskih patnji hladna, jer su pred očima imali vatru koja je vječna i koja ne prestaje dok su oči srca uprli u nagradu osiguranu za one koji strpljivo podnose patnju".⁷ Kad je prokonzul Kvadrat pripremio Polikarpu da će ga dati živa spaliti, što se ubrzo i dogodilo, Polikarp mu odgovara: "Ti ne znaš za vatru nadolazećeg suda i vječnu kaznu za bezbožnike."⁸ Veličajući mučenike, autor konstatira da su mučenici, "usmjerivši svoje misli Kristovoj milosti, prezreli muke ovoga svijeta i zbog jednog sata vremenite patnje izbjegli vječnu kaznu".⁹

Uz ova početna promišljanja o apokaliptičkim eshatološkim naglascima kod prvih izvankanonskih autora do Origenova

⁴ François Amiot, (ur.), *Gli Evangelii apocrifi*, Milano, ³1979., 236.

⁵ Atilla Jacab, *The Reception of the Apocalypse of Peter in Ancient Christianity*, u: *The Apocalypse of Peter*, Jan N. Bremmer - István Czachesz (ur.), Leuven, 2003., 174.

⁶ François Amiot, (ur.), *Gli Evangelii apocrifi*, 230-264.

⁷ Ivan Bodrožić (ur.), *Polikarpovo mučeništvo*, u: *Apostolski oci I*, Split, 2010., 2.3.

⁸ *Isto*, 11.2.

⁹ *Isto*, 2.3.

vremena unutar kršćanskog eshatološkog vjerovanja i nade u Maloj Aziji će se pojaviti i milenarizam, vjerovanje koje "je bilo veoma rašireno u prvim stoljećima kršćanstva".¹⁰ To eshatološko vjerovanje temeljilo se na Ivanovoj Apokalipsi (Otk 20, 1-21,5) i, pod utjecajem židovske apokaliptike, bilo je shvaćeno posve materijalistički.

U djelima apologeta drugog stoljeća središnje mjesto rezervirano je za "kršćansku nadu u tjelesno uskrsnuće, a eshatološka očekivanja apokaliptičkog judeo-kršćanstva često se miješaju s mitološkim i filozofskim promišljanjima o nagradama i kaznama koje treba očekivati nakon ovoga života".¹¹

Elitistička, ekskluzivistička, deterministička i dualistička eshatologija kakvu su naučavali gnostici, bit će nov i snažan izazov kršćanskoj eshatologiji. Gnostici će kombinirati različite eshatološke elemente iz židovstva, kršćanstva, filozofije i mitologije. Malo prije Origenova rođenja događa se prava invazija i renesansa gnostičkih sekti, koje se, među ostalim, brzo šire i po egipatskom tlu.

2. ORIGENOV ŠIRENJE ESHATOLOŠKIH GRANICA

2.1. *Origenov otpor apokaliptičkoj i dualističkoj eshatologiji milenarizma i gnosticizma te odgovor na poruge kršćanskoj eshatološkoj vjeri*

Eshatološka mapa do Origenova je vremena ispunjena, kako vidimo, različitim, nejednakim eshatologijama: apokaliptičkom, milenarističkom, gnostičkom. Očito je da je postojala raznolikost i fluidnost eshatoloških naglasaka i pristupa. Još nema nikakvih normativnih službenih stavova Crkve o raznim otvorenim eshatološkim pitanjima. Gotovo sve eshatološke teme: uskrsnuće tijela, pitanje kakvo će uskrsnulo tijelo biti, pitanja vezana uz besmrtnost duše, pitanje Božjeg suda, a osobito tema konačne čovjekove sreće ili nesreće, spašenosti ili izgubljenosti, otvorene su za istraživanje i zato će s Origenom i nakon njega biti predmetom sve većega teološkog produbljivanja na temelju podataka Objave.

¹⁰ Manlio Simonetti, *Milenarismo*, u: *Dizionario patristico e di Antichità cristiane*, Angelo di Berardino (ur.), 2, Casale Monferrato, 1983., 2248.

¹¹ Brian E. Daley, *The Hope of the Early Church – A Handbook of Patristic Eschatology*, Michigan, 2010., 20. Daley nadalje donosi izvrstan pregled eshatoloških mjesta kod svih apologeta na susljednim stranicama.

Origen izvrsno poznaje prethodnu tradiciju Crkve, na koju se kao vjernik i učenjak nadovezuje, ali pritom nastoji dati i svoj prinos otvorenim pitanjima iz eshatologije, uvijek polazeći od Svetoga pisma. Tako će Origen postati “najkontroverzniji lik u razvoju ranokršćanske eshatologije i jedan od mislilaca koji je najviše utjecao na njezin razvoj kao sastavnog dijela teološke refleksije”.¹² On će se u svojoj istraživačkoj univerzalističkoj eshatologiji morati suočavati s različitim tipovima eshatoloških mišljenja i stavova onoga vremena koji su mu se kao vjerniku činili neprihvatljivima. Origen će, pobijajući spomenute eshatologije, istodobno braniti kršćansku vjeru i od pisanih napada poganskih pisaca, koji su ironično i s prezirom govorili o kršćanskoj objavi i eshatološkoj nadi. Tu ponajprije mislimo na Origenovo pobijanje sinkretističkog filozofa Celza i Celzova djela *Pravi govor*, iz godine 178., koje predstavlja dotad najsnažniju pisanu kritiku kršćanstva. Za Celza “Isus je bio hvalisavac i šarlatan”.¹³ U kontekstu naše teme spomenimo neke Celzove ironične primjedbe na kršćansku eshatologiju koja se postupno oblikuje u apokaliptičkom pravcu.¹⁴ Za njega je uskrsnuće “bajka”.¹⁵ Kad se osvrće na način na koji kršćani osvajaju ljude za svoju vjeru, kaže da “izmišljaju apsurdne motive straha”.¹⁶ U sarkastičnom tonu Celzo nastavlja i kaže da je “drugo ludo vjerovanje kršćana kad Bog, kao da je kakav kuhar, zapali vatru i kad sav ljudski rod bude spržen, a samo oni ostanu živi, i ne samo živi nego i uskrsnuli s onim istim zemaljskim tijelom”.¹⁷ Celzova kritika na kršćansku vjeru u raspetog i uskrsnulog Krista dolazi do vrhunca kad postavlja pitanje: “Ma

¹² Brian E., Daley, *The Hope of the Early Church – A Handbook of Patristic Eschatology*, Michigan, 2010., 47.

¹³ Celzo, *Contro i cristiani – Il Discorso della Verità*, Rizzo Salvatore (ur.), Milano, 1989., 2.31a.

¹⁴ Kršćanski pisci prije Origena razvijaju apokaliptičku eshatologiju. O autorima koji razvijaju takvu eshatologiju prije Origena vidi još neka mjesta: Pismo Korinćanima, 23.3-4; 23-28; Barnabina poslanica, 4.9, 4.10.13, 21.1, 14.5, 6.17-19, 15.8; Didache, 9-10, u: *Apostolski oci II*. Zatim, Ignacije Antiohijski, Efežanima 11.1; 1.2; Magnezanima 5.1; Filadelfijcima 9.2; Rimljanima, 1.2; 2.2; 4.2; 5.1; Tralčanima 2.1.; Polikarpovo Mučeništvo, 2.3; 11.2; 17.1, u: *Apostolski oci I*. I na kraju vidi još Hermin Pastir, *Poredbe* 9.12.3; 9.5.1; 9.14.2; 10.4.4.; 6.2.4; 8.8.2-5; *Videnja* 4.2.4; 9.27.3; 2.2.7., u: *Apostolski oci III*, Ivan Bodrožić (ur.), Split, 2011. Valja ovdje napomenuti da je, ma kako paradoksalno moglo zvučati, sadržaj i Isusova propovijedanja bio istovremeno ispunjen pozivom na spasenje svih, ali i na prijetnju vječnom osudom.

¹⁵ Celzo, *Contro i cristiani – Il Discorso della Verità*, 2.54.

¹⁶ *Isto*, 3.16a.

¹⁷ *Isto*, 5.14.

koja bakica se ne bi sramila pripovijedati takve priče čak i kad pijana pjevuši pjesmice kojima uspavljuje dijete?”¹⁸

Origen će godine 248. napisati spis *Protiv Celza*. Iz netom spomenutih Celzovih podrugljivih kritika na račun kršćanske eshatološke i sveukupne vjere, nije teško zaključiti kakvu su sliku o kršćanskom Bogu imali poganski intelektualci i običan svijet, čiji je Celzo samo glasnogovornik. On će se u svojoj istraživačkoj eshatološkoj misli osobito zauzeti da i kršćanima, a i nekršćanima razbije grubi i sadistički prikaz kršćanskog Boga objavljenog u Isusu Kristu. Iz Celzove kritike može se činiti da je slika kršćanskog Boga kao nekog nebeskog kuhara koji peče neposlušne ljude u paklu, bila plod grube materijalizacije eshatološke biblijske poruke.

Glavni autoritet za sve Origenove teološke i ostale teme, pa tako i za eshatologiju, ponajprije je Sveto pismo. Međutim, on će se obilato služiti platonističkom, neoplatonističkom, pa i stoičkom filozofijom. Tako je Origen “krčio putove i utirao staze. Na velikom broju teoloških područja bio je začetnik bez preteče i valjana suradnika”.¹⁹ Ove konstatacije osobito vrijede za njegovu univerzalistički orijentiranu eshatologiju, koju razvija nasuprot apokaliptičkoj i dualističkoj. I jedan i drugi tip eshatologije, bilo univerzalističke bilo apokaliptičke i dualističke, postojao je i prije pojave kršćanstva, u religioznoj misli Mezopotamije, Irana, Egipta i Grčke.²⁰ U povijesti kršćanske eshatologije s Origenom započinje drukčiji pravac, onaj univerzalistički. Ovaj smjer univerzalistički orijentirane eshatologije u kršćanskoj teologiji započinje zapravo još od Origenova prethodnika i učitelja u aleksandrijskoj školi, Klementa Aleksandrijskog. Klement je prvi kršćanski pisac koji je kategorički tvrdio da će svi ljudi, uključujući i pravednike, nakon smrti biti podvrgnuti kazni, ali ta kazna ima terapijsko i pedagoško, medicinalno i spasonosno značenje.²¹ Tako je zapravo Klement prvi koji je oprezno u kršćansku eshatologiju uveo i sugerirao misao o univerzalnom spasenju.²² Ove misli dalje preuzima i još više razvija Origen. Origenov nauk o univerzalnom spasenju tako označava jedan novi stadij, drukčiji, provokativniji pokušaj i govor o spasenju svakog čovjeka po Isusu Kristu.

¹⁸ *Isto*, 6.34.

¹⁹ Usp. Marijan Mandac, *Predgovor*, u: Origen, Počela, 24.

²⁰ Detaljnije o tome gdje i kakvo je eshatološko vjerovanje postojalo u nabrojanim područjima vidi u: Georges Minois, *Die Hölle*, München, 1996., 17-68.

²¹ Clemente Alessandrino, *Gli Stromati. Note di vera Filosofia*, Giovanni Pini (ur.), Milano, 1985., 1.27.171-173.; 4.24.154.1-2.

²² *Isto*, 7.2.12.2-3.13.1.

Njegova eshatologija je tako “prvi veliki projekt ‘teologije nade’ u spasenje svih ljudi”.²³ Ovakav tip Origenove inkluzivističke eshatologije možemo obuhvatiti pojmom apokatastaza,²⁴ što će osobito tematizirati i razvijati u svom glavnom djelu *Počela*, na koje ćemo se pretežno referirati u daljnjem izlaganju naše teme. Osim ovog djela za našu će temu od velike pomoći u razumijevanju Origenova nauka o univerzalnom spasenju biti i neka njegova egzegetska djela.

2.2. Apokatastaza i antropologija

Apokatastaza je od samih početaka bila i ostala najkontroverzniji dio Origenove eshatologije zbog filozofskih uvidâ [preegzistencija duše i kraj zla] koje je Origen ugradio u taj dio svoje eshatologije. Origen je naučava kao suprotnost “gnostičkom nauku”.²⁵ Etimološki gledajući, imenica ἀποκατάστασις grčkog je podrijetla i glavno joj je značenje “obnova” i “vraćanje nečeg u prvobitno stanje”.²⁶ U grčkom se ova riječ upotrebljavala u različitim kontekstima. Kršćanska upotreba riječi apokatastaza²⁷ odražava širok spektar značenja. U Septuaginti ovog pojma nema. Jedino mjesto u Novom zavjetu gdje se riječ pojavljuje je u Dj 3, 19-21: “Njega treba da nebo pridrži do vremena *uspostave* svega što obeća Bog na usta svetih proroka svojih odvijeka.” Radi se o Petrovoj propovijedi u Hramu i mnogo je polemike oko tumačenja ovog retka i rečenice. Čini se da Petar koristi riječ kako bi samo označio kraj vremena. Origen i Grgur iz Nise ovaj redak neće koristiti kao svetopisamski dokaz za univerzalizam iako posuđuju i koriste sintagmu ἀποκαταστάσις πάντων (obnova svega). Dakle, riječ *apokatastaza* ima eshatološko značenje. Origen rabi ovaj pojam i u soteriološkom i u eshatološkom smislu. On će pojam apokatastaza

²³ John R. Sachs, *Apocatastasis in Patristic Theology*, u: *Theological Studies*, 54, (1993.) 4, 629.

²⁴ O povijesti nauka o apokatastazi do Origenova vremena u grčkoj filozofiji i gnosticizmu vidi kod: Edward Moore, *Origen of Alexandria and St. Maximus the Confessor. An Analysis and critical Evaluation of their eschatological Doctrines*, Florida, 2005., 24-31.

²⁵ Emanuela Prinzivalli, *Apocatastasi*, u: Origene. Dizionario, Adele Monaci Castagno (ur.), 2000., 25.

²⁶ Morwenna Ludlow, *Universal Salvation. Eschatology in the Thought of Gregory of Nyssa and Karl Rahner*, New York, 2009., 39-40.

²⁷ U kojem sve kontekstu kršćanski pisci upotrebljavaju ovu riječ, vidi u enciklopedijskom rječniku kod Lampe, G. W. H., ἀποκατάστασις, u: *Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1982., 195.

dovesti u vezu sa svojim naukom o univerzalnom spasenju, iako to sama po sebi riječ ne znači. Tako je apokatastaza postala Origenova "teorija koja uči da će se sva duhovna bića na kraju vratiti u iskonsko stanje nevinosti, sreće i blaženstva".²⁸

Da bismo bolje razumjeli ovaj Origenov nauk o univerzalnom spasenju, njegovu kozmologiju i soteriologiju, potrebno je najprije reći nekoliko riječi o njegovoj antropologiji. Origen polazi od Knjige Postanka 1, 26-27, gdje čitamo da je "Bog stvorio čovjeka na svoju sliku, sebi slična, muško i žensko".²⁹ Pod utjecajem platonizma on će zastupati pre-egzistenciju ljudske duše. Ta misao mu je "bitna i središnja u njegovu nazoru o čovjeku".³⁰ Nauk o pre-egzistenciji ljudske duše ni prije ni poslije Origena kršćanski autori i crkveno učiteljstvo nisu prihvatili. A čini se da ga je Origen rado prihvatio "smatrajući da se tom nauku Pismo ne protivi".³¹ Čovjek je za Origena sastavljen od tri dijela: duha, duše i tijela. Međutim, čovjek je za nj ponajprije duhovno, racionalno biće "koje je Bog stvorio sa svime što postoji".³² Pod utjecajem platonističkog nauka Origen promatra čovjeka kao onoga koji je pao u materijalni svijet i koji se jednom treba vratiti u prvobitno stanje iz kojega je otpao svojom slobodnom i zlom voljom. Kao što je čovjek na početku svojom slobodnom voljom otpao od Boga i stanja blaženstva, tako će se na kraju opet svojom slobodnom voljom vratiti svom Stvoritelju. Za Origena se "bit božanskog stvaranja sastoji u racionalnim stvorenjima. Prvotno se stvaranje anđela i demonâ nije razlikovalo od stvaranja čovjeka, budući da su se razlikovali samo po dubini njihova pada".³³ Prema Origenu Bog je "racionalnu narav stvorio neraspadljivom i sličnoj sebi".³⁴ Za Origena je „um vredniji od cjelokupne tjelesne naravi".³⁵ On u *Počelima* govori o "razumnim stvorenjima, njihovim vrstama, redovima, dužnostima dobrih i zlih sila, ali i o bićima koja su nekako između dobrih i zlih moći i još se nalaze uključena u bitku i borbu".³⁶ Origen priznaje

²⁸ Marijan Mandac, *Predgovor*, u: Origen, Počela, 122.

²⁹ Origene, *Omelia I*, u: *Omelle sulla Genesi*, Maria Ignazia Danieli (ur.), Roma, 1978., 1-17.

³⁰ Marijan Mandac, *Predgovor*, u: Origen, Počela, 74.

³¹ *Isto*, 75.

³² Origen, *Počela*, 1.4.3.

³³ Henri Crouzel, *Origen*, Edinburgh, 1999., 205.

³⁴ Origen, *Free Will*, u: *The Philocalia of Origen*, George Lewis (ur.), Edinburgh, 1911., 21.12.

³⁵ Origen, *Počela*, 1.1.7.

³⁶ *Isto*, 1.5.1.

da ljudski razum smućuje i tišti misao “kako shvatiti da je bića bilo uvijek otkada je i Bog te da su opstojala bez početka, a ipak se, bez sumnje, mora vjerovati da ih je Bog stvorio i sazdao”.³⁷ O padu nekih stvorenih bića Origen kaže da “nisu mogla neprevrtljivo trajno ustrajati u dobru i da su zato pala iz svog položaja. Radi toga je Božja Riječ i Mudrost postala Put (Iv 14,6)”.³⁸ Origen smatra kako se trebalo dogoditi “da su neka bića imala otpasti od Života i sama za sebe odabrati smrt jer smrt nije drugo doli otpalost od Života. Uza sve to nije bilo prirodno da ono što je Bog jednom stvorio za život posve propadne. Stoga je bilo nužno da se ispred smrti nađe takva sila koja će uništiti buduću smrt i biti ‘Uskrsnuće’ (Iv 11,25). To se uskrsnuće oblikovalo u našem Gospodinu i Spasitelju. Ono postoji u Božjoj Mudrosti, Riječi i Životu”.³⁹

3. ORIGENOVİ SVETOPISAMSKI ARGUMENTI ZA UNIVERZALNO SPASENJE

3.1. *1 Kor 15, 24-28*

Na temelju čega Origen dolazi do zaključka da će se svi ljudi kao racionalna stvorenja koje je Bog stvorio na svoju sliku na kraju spasiti? On najprije, kako već rekosmo, kreće od svetopisamskih argumenata, ali upotrijebit će i neke filozofske. Od filozofskih argumenata, osim pre-egzistencije duše, spomenimo i drugu misao koju preuzima, a ta je da će zlo jednom nestati, da nije vječno, te da je kraj jednak početku. Origen ne prihvaća stoičku teoriju o zlu kao nekom prividu, niti gnostičku o zlu kao nekom neovisnom početlu. Za njega je zlo realno, ali može poslužiti dobru, na kraju će zlo nestati jer “ono nije bitak”,⁴⁰ već praznina i nedostatak. Obilježje mu je privremenost kao i svemu što nije od Boga. Kako je s vremenom ušlo u svijet, vrijeme će ga naposljetku i odbaciti i ne može biti za vječnost. Tako Origen izbjegava i zabacuje onaj primordijalni i eshatološki dualizam gnostika, a istovremeno se udaljava i od platonističkog aristokratskog poimanja spasenja samo nekolicine. Na početku VI. poglavlja 1. knjige Origenova najvažnijeg djela, *Počela*, čitamo s kakvim osjećajem Origen pristupa razmišljanju o koncu ili dovršenju svega. “I sami o ovome govorimo s velikim strahom i obazrivošću. Više raspravljamo i istražujemo nego kao

³⁷ *Isto*, 1.4.4.

³⁸ *Isto*, 1.2.4.

³⁹ *Isto*.

⁴⁰ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 2.96.

sigurno i utvrđeno iznosimo. Kraj ili dovršetak svijeta nastupit će kada svatko bude podložen kaznama što ih je zaslužio za grijeh. Jedino Bog zna to vrijeme.” Glavni svetopisamski tekst na kojem temelji svoje uvjerenje o univerzalnom spasenju je tekst iz prve Pavlove poslanice Korinćanima 15, 24-28, koja govori o uskrsnuću mrtvih: „Potom svršetak kad preda kraljevstvo Bogu i Ocu pošto obeskrjepi (uništi) svako Vrhovništvo, svaku Vlast, i Silu. Doista, on treba da kraljuje dok ne podloži sve svoje neprijatelje pod noge svoje. Kao posljednji neprijatelj bit će obeskrjepljena (uništena⁴¹) Smrt.” Smrt je za Origena sinonim za đavla, sotonu. Sotona će, dakle, biti uništen. Ali kako? Origen u *Počelima* objašnjava i kako: “Evo kako treba shvatiti uništenje posljednjeg neprijatelja: neće propasti njegova bit jer je stvorena po Bogu, već će nestati neprijateljska nakana i volja koja ne dolazi od Boga, nego od neprijatelja. Neprijatelj se, dakle, uništava, ne da bi iščeznuo, već da ne bude neprijatelj i smrt.”⁴² Ovo podlaganje Kristu, na kraju i smrti, tj. đavla, Origen shvaća kao spasenje svega. I Sotona je nekoć bio dobri anđeo, Lucifer znači “svjetlonoša”.⁴³ Budući da nema drugog stvoritelja osim Boga i “đavao je Božje stvorenje.”⁴⁴ Ovdje se Origen susreće s nerješivom zagonetkom izvora i podrijetla zla u buntovničkoj volji palog anđela kojeg nazivamo đavlom, sotonom, vragom, a kojoj su kasnije podlegla druga Božja stvorenja, ljudi. Odavde će Origenovi kritičari izvlačiti argumente za svoje kritike njegovoj nauci o konačnom spasenju koje ne isključuje čak ni prvo palo Božje stvorenje, Sotonu. Međutim, Origen je zaključke svojih kritičara glede mogućnosti spasenja Sotone smatrao uvredom zdravom razumu.⁴⁵ Krist svim

⁴¹ U hrvatskom prijevodu Biblije stoji da će smrt biti “obeskrjepljena”. Međutim, u drugim suvremenim prijevodima Biblije, za koji se ovdje opredjeljujemo jer jasnije izražava eshatološku misao, stoji da će smrt biti “uništena”: *καταργεῖται* (grčki), *destruetur* (latinski), *détruit* (francuski), *destroyed* (engleski), *entmachtet* (njemački), *distrutto* (talijanski), *destruido* (španjoski).

⁴² Origen, *Počela*, 3.6.5.

⁴³ *Isto*, 1.5.5.

⁴⁴ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, Ronald E. Heine (ur.), Washington D. C., 1989., 2.97. Origen nadalje tumači da đavao nije Božje stvorenje ukoliko je zlođuh, ali ukoliko dobiva svoje postojanje od Boga, on je Božje stvorenje. Jednako tako i ubojica nije Božje stvorenje ukoliko ubijajući čini zlo, ali se ne može nijekati činjenica da je *kao* čovjek Božje stvorenje.

⁴⁵ Usp. Henri Crouzel, *Origen*, 20. Origen oštro prosvjeduje protiv onih koji mu pripisuju nešto što nikad nije izjavio. Svoj oštri protest jasno je izrazio u *Pismu aleksandrijskim prijateljima*, vidi: Crouzel Henri, *A Letter from Origen to Friends in Alexandria*, u: *The Heritage of the Early Church: Essays in Honor of George Vasilievich Florovsky*, D. Neiman and M. Schatkin (ur.) Rome, 1973., 135-150.

podložnicima daje spasenje. Origen u ovom kontekstu kaže kako je kraj uvijek sličan početku, protologija eshatologiji: “Stoga, kao što je svemu jedan kraj, tako treba razumjeti da je i jedan početak za sve.”⁴⁶ Na kraju treba nastati jedinstvo o kojem je Isus molio: “Neka svi budu jedno....” (Iv 17, 20-21).

Iznimno važan i temeljni redak za Origenovu univerzalistički orijentiranu eshatologiju je onaj koji pronalazi u već spomenutoj Pavlovoj poslanici 1 Kor 15,28, gdje čita da će “Bog biti sve u svemu”.⁴⁷ Nitko i ništa, dakle, ne može biti, postojati, izvan Boga. Svi ljudi kao racionalna, duhovna bića jedanput će biti podloženi Bogu. To je temeljno načelo Origenove kozmologije, protologije i eshatologije. Sažet primjer za to imamo u njegovim *Počelima*: “I ja, dakle, držim da navedena tvrdnja — ‘Bog je u svima sve’ — znači da će Bog biti sve u svakome biću. U svakom će biću biti sve na niže naznačeni način. Sve što razumni duh, očišćen od svih ostataka zala i posve otjeravši svaki oblak zloće, može osjetiti, shvatiti i misliti — sve će to biti Bog. Takav duh neće unaprijed ništa drugo činiti osim Boga osjećati, Boga misliti, Boga gledati i Boga posjedovati. Bog će biti svi njegovi pokreti. Tako će Bog biti za nj sve. Neće više postojati dioba između zla i dobra, jer više neće biti zla - Bog je zaista spomenutome sve, a u Bogu nema zla. Spomenuti neće više nikada čeznuti da jede sa stabla spoznaje dobra i zla (Post 2,17). On je uvijek u dobru. Za nj je Bog sve. Konac se, dakle, obnavlja početkom. Kraj se zbilja uređuje u skladu sa začecima. Tako se uspostavlja ono stanje koje je razumna narav imala kada joj nije trebalo ‘jesti sa stabla spoznaje dobra i zla’ (Post 2, 17). Pošto čovjek odstrani svaki osjećaj zloće i izbriše ga sve do neoskvrnjenosti i čistoće, za nj postaje sve onaj jedini koji je sam dobar Bog. To pak ne vrijedi samo za nekolicinu ili za veliki broj, već za sve. Bog će, kada više ne bude ‘smrti’ ni ‘smrtnoga žalca’ (1 Kor 15, 55-56), biti u ‘svima sve’. Kada uopće više ne bude zla, Bog će zaista biti ‘sve u svemu’.”⁴⁸

3.2. Ljudska sloboda i neznanje

Univerzalistički orijentirana eshatologija nužno nas vodi do govora o čovjekovoj slobodnoj volji. Origen brani postojanje čovjekove slobodne volje nasuprot nekim determinističkim i

⁴⁶ Origen, *Počela*, 1.6.2.

⁴⁷ Origen, *Počela*, 3.61-2.

⁴⁸ *Isto*, 3.6.3. Origen iste misli ponavlja i u svom komentaru na Ivanovo evanđelje, usp. Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 1.234-235.

fatalističkim teorijama koje je nisu priznavale. Slobodna volja je za Origena uzrok čovjekovoj propasti ili spasenju.⁴⁹ Ona je za Origena "predmet od najveće važnosti".⁵⁰ Čovjek je u svim svojim odlukama i odnosima prema Bogu i svemu stvorenome uvijek slobodan. Origen će reći da činiti dobro i provoditi dobar život ovisi "isključivo o čovjeku, ne o Bogu koji ga na to poziva, niti o nekom drugom bogu ili, kako neki misle, o sudbini".⁵¹ Tako Origen svojom teorijom o univerzalnom spasenju ne oslobađa kršćanina od moralnoga i duhovnog napredovanja. Naprotiv, „svakodnevni kruh kršćanina su molitve, čista savjest, djela pravednosti ... kako bi nahranjen njime mogao kročiti nebeskim putem slaveći svemogućeg Boga po Kristu Isusu”.⁵² Na jednom drugom mjestu poziva slušatelja i čitatelja: "Zasluzimo si besmrtni život, zaslužimo si ga s onim što ovisi o nama. Bog nam ga ne poklanja nego nam ga nudi. 'Gledaj! Stavljam preda te život.' (Pnz 30,15). O nama ovisi hoćemo li ispružiti ruku, činiti dobra djela, primiti život i staviti ga u našu dušu. Taj život je Krist koji je rekao: 'Ja sam Život'. (Iv 11.25; 14.6.)."⁵³

Svojim univerzalizmom, dakle, Origen ne uništava ljudsku slobodnu volju.⁵⁴ Pita se: što je veće, ljudska sloboda i njezina sposobnost da zauvijek odbaci Boga ili Božja ljubav prema grešniku? Origenov odgovor je nada u konačnu efikasnost Božje spasenjske volje prema svima. Bog ne prisiljava čovjeka na spasenje, nego ga uvjerava. U ovom kontekstu Origen pun nade piše: „Čak i najveći grešnik koji je pohulio na Duha Svetoga i koji je čitav život živio u grijehu, na kraju će u budućem vijeku biti doveden u red, ne znam kako.”⁵⁵ Spasenje je moguće svakom tko je slijedio Isusove riječi.⁵⁶

⁴⁹ Isto, 3.1.6. Vidi također, George Lewis, Free Will, u: *The Philocalia of Origen*, George Lewis (ur.), Edinburgh, 1911., 21.5.

⁵⁰ Origen, *Free Will*, u: *The Philocalia of Origen*, 21.1

⁵¹ Isto, 21.5. Origen se ovdje, između ostalog, poziva i na riječi proroka Miheja 6, 8: "Objavljeno ti je, čovječe, što je dobro, što Jahve traži od tebe: samo činiti pravicu, milosrđe ljubiti i smjerno sa svojim Bogom hoditi."

⁵² Origene, *Omelia XIV*, u: *Omeline su Ezechiele*, Normando Antoniono (ur.), ²1997.

⁵³ Origene, *Disputa con Eraclide*, Giobbe Gentili (ur.), Roma, 1970., 172.5.

⁵⁴ O podrijetlu Origenova nauka o ljudskoj slobodi vidi kod: B. Darrell Jackson, *Sources of Origen's Doctrine of Freedom*, u: *Church History*, 35, (1966) 1, 13-23. O problemu slobode kod Origena u nas je pisao Branko Jozić, *usp. Origen i problem slobode*, u: *Crkva u svijetu*, 28 (1993.), 1., 47-53.

⁵⁵ Origenes, *Vom Gebet und Ermahnung zum Martyrium*, Paul Koetschau (ur.), München, 1926., 27.15.

⁵⁶ Origen, *Protiv Celza*, 3.49; 7.41; *Philocalia*, 18,20.

Što Origen misli i kako tumači svetopisamske retke koji govore o posljednjem sudu i kazni? On govori o budućem sudu, “naplati i kazni za grijehе kojima prijete Sveta pisma. U vrijeme suda grešnicima je pripremljen ‘vječni oganj’ (Mt 25,41), ‘izvanjske mrkline’ (Mt 8,12), ‘tamnica’ (1 Pt 3,19), i ‘peć’ (Mt 13,42).”⁵⁷ Origen prijetnju “vječnim ognjem” koju pronalazi kod Mt 25,41 tumači pozivanjem na riječi proroka Izaije koji kaže: “Stupajte u svjetlu svoga ognja i u vatri koju sami zapaliste” (Iz 50,41) “Te riječi, čini se”, nastavlja Origen, “naznačuju da svaki grešnik sebi užije plamen vlastitog ognja. Nije bačen u neku vatru koju je ranije netko drugi naložio ili koja je prije njega postojala. Toj su vatri hrana i gorivo naši grijesi.”⁵⁸ Origenovo poimanje Božje dobrote i ljubavi koju je pokazao u Kristu bilo je nespojivo s bilo kakvim sadističkim prikazom zadovoljenja Božje pravednosti za ljudske grijehе. U Origenovim *Homilijama o Ezekijelu* često možemo pronaći misli o pravednoj i zasluženju kazni grešnicima. Međutim, Origen odmah dodaje da “Bog kažnjava kao milosrdni i dobri otac ... Svaki Božji zahvat koji ima izgled Božje gorčine i srdžbe služi našoj pouci i naš su lijek. Bog je liječnik, Bog je otac”.⁵⁹ U ovim se redcima, između ostalog, osjeća i Origenova polemika s gnosticima, koji su odbacivali Stari zavjet jer su se sablažnjavali nad nekim postupcima Boga osvetnika i zatornika kako je tamo često opisan. U jednoj drugoj homiliji Origen nam govori da nije Bog onaj koji kažnjava grešnika, nego čovjeka kažnjava njegov počinjeni grijeh.⁶⁰ U duši zaprljanoj grijehom Duh Sveti ne može obitavati. Naprotiv, “ražalošćen bježi od grešnika”.⁶¹

Kad Origen, dakle, razmišlja o otajstvu Božje spasenjske volje ne ostavlja dojam da sve zna. Kaže da je “još puno toga što nam je skriveno. To poznaje samo liječnik naših duša”.⁶² Čini se da je

⁵⁷ Usp. Origen, *Počela*, 2.10.1.

⁵⁸ Origen, *Počela*, 2.10.4.

⁵⁹ Origene, *Omelia I*, u: *Omelia su Ezechiele*, Normando Antoniono (ur.), ²1997., 1.1.

⁶⁰ Usp. *Isto*, *Omelia X*, 2.

⁶¹ Origene, *Omelia VI*, u: *Omelia sui Numeri*, Maria Ignazia Danieli (ur.), ²2001., 6.3. Origen će na više mjesta u spomenutoj, i ostalim svojim homilijama o knjizi *Brojeva*, ponavljati ove i slične misli.

⁶² Origen, *Počela*, 2.10.6.; *Commentary on the Epistle to the Romans, Books 6-10*, Thomas P. Sheck (ur.), Washington, DC, 2002., 8.12.8. U svojoj homiliji o proroku Izaiji Origen se ovako izražava: “Tko si može predočiti što će biti nakon posljednjeg svijeta? Brbljavci su oni ljudi, koji se prave da to znaju. ... A ono što će se nakon završetka svijeta do punine dogoditi na sudu - kazne, nagrade - i mnoge druge takve stvari, ostaje nam skriveno.” Usp. Origenes, *Die Homilien*

prema Origenu, u konačnici, kazna usmjerena i postoji isključivo radi konačne vječne čovjekove nagrade, spasenja. Origen sve ove kazne kojima čovjek sam sebe kažnjava kad griješi, ili kojima će biti podvrgnut na Božjem sudu shvaća kao Božju pedagogiju. I za Origena svaka Božja kazna ima “pedagoško, medicinalno značenje”.⁶³ Sve te kazne, dakle, služe za popravljivanje čovjeka, one su ljekovite i terapijske. One imaju odgojnu svrhu, a ne svrhu osvećivanja i uništavanja.

4. “I OTIĆI ĆE OVI U MUKU VJEČNU, A PRAVEDNICI U ŽIVOT VJEČNI” (MT 25,46)

4.1. Vrijeme, “vječan”, vječan

Origen kao vjernik i egzeget razmišlja o pojmu “vječan”, koji pronalazi, između ostalog, i u gore navedenom evanđeoskom tekstu kod svetog Mateja, o čijem je evanđelju napisao i nekoliko knjiga komentara. Matejev tekst o posljednjem sudu, “I otići će ovi u muku vječnu, a pravednici u život vječni” (Mt 25,46), može nam tako poslužiti kao polazište za Origenovo shvaćanje vremena, povijesti i vječnosti u kontekstu naše teme.

Kad govorimo o Origenovu poimanju vremena, treba imati u vidu da Origen u Svetom pismu pisanim hebrejskim jezikom ne pronalazi pojam vrijeme jer u on “hebrejskom jeziku ne postoji. A čini se kako su Grci bili oni koji će razviti problematiku vremena”.⁶⁴ Origen će se poslužiti prethodnom grčkom filozofskom tradicijom koja je tematizirala pitanje vremena, povijesti i vječnosti, ali će se udaljiti od te tradicije jer je za njega događaj Isusa Krista, njegovo utjelovljenje, život, muka, smrt i uskrsnuće glavni povijesni događaj od kojeg promatra svaki aspekt i djelić vremena pa onda i vječnosti. Origen tako razvija kršćanski pojam vremena, povijesti i vječnosti. Za njega postoje “dva stanja s obzirom na vrijeme: “vremenitost koja obuhvaća sve stvoreno i bezvremenost koju pripisujemo Bogu”.⁶⁵ Vrijeme je izvan Boga, “izvan Trojstva”.⁶⁶ I

zum Buch Jesaja, Alfons Fürst – Christian Hengstermann (ur.), Berlin – New York, 2009., 4.1.

⁶³ Origen, *Počela*, 1.6.3; 3.5.8; 3.6.6.

⁶⁴ Panayiotis Tzmalikos, *Origen: Philosophy of History and Eschatology*, Leiden-Boston, 2007., 203.

⁶⁵ Panayiotis Tzmalikos, *Origen: Cosmology and Ontology of Time*, 230.

⁶⁶ Origen, *Počela*, 4.4.2.

ono je, kao i čovjek, Božje stvorenje. Prema tome, kao Božje stvorenje nikakvo vrijeme ma kako dugo trajalo, beskonačno dugo, neograničeno dugo, u vijeke vjekovâ, “vječno”, ne može imati apsolutni status vječnosti kakvu ima Bog kao njegov tvorac. Zaustavimo se nakratko na izvornom značenju ključnog pojma “vječan” i u kojem se kontekstu sve koristio.

Na spomenutom mjestu Matejeva evanđelja za oznaku vječne muke i vječnog života upotrijebljena je grčka pridjevna riječ αἰώνιος (*aiōnios*) izvedena iz imenice αἰών (*aiōn*). Ovi pojmovi ispočetka se nisu koristili za označavanje dužine ili kratkoće vremena. Glavno, primarno i izvorno značenje imenice *aiōn* je “život”, “životni tijek”. Ovi će pojmovi tek kasnije, u daljnjem razvoju dobivati značenje i vremenske oznake. Tako se i “oznaka vremena uvukla u pojam αἰών”.⁶⁷ Osim toga αἰών može značiti i “budući svijet”, “duge vremenske periode” (eone). Pojam “αἰών za Origena znači jednostavno ‘vrijeme’ i ‘život’”.⁶⁸ Zato je njegovo izvorno značenje ograničeno na prostor i vrijeme. A tek će kasnije imati “primarno oznaku za vrijeme”.⁶⁹ Taj pojam u profanoj grčkoj literaturi prije Platona nikad nije “značio vječnost osim ako uz njega nije bila kakva druga riječ koja bi ga pojačavala i dodavala mu tu vrijednost”.⁷⁰ Metafizičko značenje pojmu *aiōn* i *aiōnios* u “smislu vječnosti dat će tek Platon tako da će pojam αἰώνιος izjednačiti s drugim grčkim pojmom za vječnost, s pojmom αἰδῖος (*aīdíos*)”.⁷¹ Prevladavajući pojam za apsolutnu vječnost koji se u helenističkoj literaturi i filozofiji oduvijek koristio bio je *aīdíos*, a nikad *aiōnios*. *Aīdíos* se primjenjivao i koristio uvijek za oznaku nečega što je apsolutno vječno, što je nerođeno, što nema početka ni kraja, što je nepropadljivo, što oduvijek traje i što nikad ne prestaje, kao što su to za njih bili bogovi i materija. U židovskim svetim spisima i Septuaginti *aīdíos* kao helenistički pojam za apsolutnu vječnost praktički je totalno odsutan. Pronalazimo ga tek na “dva mjesta (4. Makabejcima 10, 5.2 i Mudr 7, 26.1), dok je pojam *aiōnios* vrlo čest”.⁷² I novozavjetni pisci preferiraju pojam *aiōnios* kakvog pronalazimo kod Mateja na gore spomenutom mjestu. *Aīdíos* se u

⁶⁷ Panayiotis Tzmalikos, *Origen: Philosophy of History and Eschatology*, 180.

⁶⁸ *Isto*, 179-182.

⁶⁹ *Isto*, 179.

⁷⁰ John Wesley Hanson, *Aion – Aionios*, Chicago, 1875.,25.

⁷¹ Ilaria Ramelli – David Konstan: *Terms for Eternity*, 12-28.

⁷² Ilaria Ramelli – David Konstan: *Terms for Eternity*, 37. Popis svih novozavjetnih mjesta i redaka gdje se riječ pojavljuje vidi kod: John Wesley Hanson, *Aion – Aionios*, Chicago, 1875., 41-49.

Novom zavjetu također pojavljuje samo dvaput (Rim 1, 20 i Jud 6,4). U ostalim slučajevima pojam za vječnost je uvijek *aiōnios*, ali ima različita značenja. Kad se pojam *aiōnios* odnosi na Boga, na Krista, na Duha Svetoga, on uvijek nedvosmisleno znači apsolutnu vječnost, kao što se i *aīdíos* koristio u profanoj helenističkoj književnosti i religioznoj filozofiji. U svim ostalim kontekstima pojam *aiōnios* novozavjetni pisci koriste s različitim značenjima koja ne moraju po sebi uključivati i značenje apsolutne vječnosti, koja je rezervirana samo za Boga. Uzmimo samo dva primjera ove relativne vječnosti koju u sebi sadržava termin *aiōnios*. U Poslanici Rimljanima sveti Pavao tako govori o “drevnim vremenima (χρόνοις αἰώνιους)” (Rim 16, 25). Termin *aiōnios* ovdje je upotrijebljen u smislu drevnosti, starine, dugog vremenskog razdoblja, a nikako u smislu apsolutne vječnosti. Jer posve bi kontradiktorno bilo reći i prevesti gornji izraz *aiōniois* u apsolutnom smislu kao da se misli na “vječna vremena” jer se apsolutna vječnost ne sastoji ni od kakva vremena niti vremenâ. Pojam *aiōniois* u novozavjetnim spisima “često se upotrebljava i u smislu ‘budući život (ζωὴ αἰώνιος)’ što je Vulgata prevodila s *vita aeterna*”.⁷³ Primjer za to imamo kod evanđelistâ Mateja, Marka i Luke: Mt 19, 16; 19, 29; Mk 10, 17; Lk 18, 18; 10, 25.

Drugi primjer relativne vječnosti je sintagma “vječni oganj” (πῦρ αἰώνιον) kojeg ne treba uzeti apsolutnom smislu njegova vječnog, neprestanog trajanja. U Judinoj knjizi, kad se Juda osvrće na grijeh Sodome i Gomore, čitamo zbog čega ispaštaju kaznu u “vječnom ognju (πυρὸς αἰώνιου)” (Jud 7). Očito je da se ovdje pod sintagmom “vječnog ognja” misli na prolazni, privremeni oganj, a ne na gorući oganj u apsolutnom smislu vječnosti. U protivnom, da nije tako, oko nas bi i danas gorio oganj o kojem Juda govori. Tako u većini slučajeva pojmovi *aiōn* i *aiōniois* upotrijebljeni za vječnost kod novozavjetnih autora ne znači nužno po sebi onu apsolutnu vječnost koja je pridržana samo Bogu koji nema ni početka ni kraja.

Uskrsnuće mrtvih i sud dogodit će se u budućem *aiōn* (svijetu). Grijesi i pogrde koji se učine prema ljudima bit će oprosteni, ali za grijeh protiv Duha Svetoga Gospodin Isus reče da “nema oprostjenja *dovijeka* (αἰῶνα); krivac je grijeha *vječnoga* (αἰώνιου)” (Mk 3,29). Drugim riječima, nema oprostjenja u budućem svijetu (αἰῶνα), nego je krivac grijeha koji je *aiōniois*, tj. grijeha koji ostaje u budućem svijetu (*aiōn*). Da bismo ovo shvatili, treba imati

⁷³ Ilaria Ramelli – David Konstan, *Terms for Eternity*, 60.

u vidu da za Origena nakon ovozemaljskog života postoje i drugi životi i svjetovi. O postojanju budućih svjetova, odnosno vjekova, Origen se poziva na svetog Pavla: "Od istoga Pavla posve jasno naučismo da će poslije ovoga vijeka za koji se kaže da je nastao kao završetak ostalih stoljeća doći drugi budući vjekovi. Pavao kaže '(...) da bi u narednim vjekovima pokazao preobilna bogatstva svoje milosti u dobroti prema nama' (Ef 2,7). Apostol, dakle, ne reče: naredni vijek ili dva vijeka, već 'vjekovi koji će doći' u kojima će Bog pokazati 'preobilno bogatstvo svoje milosti.'"74 Origenovo poimanje vječnog života, o čemu će nešto kasnije biti riječi, smještamo unutar ovoga govora o budućim, sljedećim svjetovima za koje ne zna koliko će ih biti. I taj svijet/svjetovi bit će podijeljeni na raznovrsne egzistencijalne vrste, više i niže dijelove, što Origen tumači i argumentira slikom Jakovljevih ljestava na čijem se vrhu nalazi Gospodin (Post 28, 12-13).75

4.2. "Vječni život"

Origen nikad ne rabi pojam "vječnost". Na raznim mjestima svojih komentara na knjige Staroga i Novoga zavjeta pronaći ćemo retke s pojmom *aiōniois* (budući, vječni) život, od kojih ćemo neke navesti. U tome se ne razlikuje ni od starozavjetne ni od novozavjetne upotrebe termina. Međutim, "kod Origena nije naglasak na vječnosti, tj. na vremenskoj beskonačnosti, nego na vječnom životu".76 Origen u riječima *aiōn* i *aiōniois* prije svega vidi dvosmislenost, ističući da termini mogu, kao što smo i vidjeli, značiti trajanje bez kraja ili jednostavno neko dugotrajno vremensko razdoblje koje će imati kraj ili pak budući svijet. Pojam *aiōn* je kod Origena "homonim",77 isti pojam koji ima drukčije značenje kad se odnosi na vječnost Boga, na vječnost života i na vječnost smrti. Tako primjerice Origen u komentaru na Matejevo evanđelje pojam *aiōniois* rabi u apsolutnom smislu vječnosti kad govori o Spasiteljevim riječima koje su "riječi vječnog života".78 Ono što se odnosi na Boga, uvijek je apsolutno "vječno".79 Pojam

74 Origen, *Počela*, 2.3.5.

75 Origen, *Contra Celsum*, Henry Chadwick (ur.), London-New York, 1980., 6.21.

76 Ilaria Ramelli – David Konstan: *Terms for Eternity*, 121.

77 Panayiotis Tzmalikos, *Origen. Philosophy of History & Eschatology*, Leiden – Boston, 2007., 185.

78 Origenis, *Comment. in Matthaeum*, u: *Patrologia Graeca*, J. P. Migne (ur.), 1875., Paris, 13.1022.17B.

79 *Isto*, 13.1029.20C.

“vječno” u Svetom pismu za Origena ponekad znači i određenu dužinu vremena čiji kraj jednostavno ne poznajemo ili pak takvo vrijeme koje nema kraja u ovom svijetu (dok će imati kraj u drugom svijetu). Zato kad govori primjerice o vječnoj patnji i osudi onih koji čine zlo, uvijek upotrebljava pojam *aiōniois*.⁸⁰ Jer kod njega taj pojam uvijek označava privremenost i trajnost koja postoji i u drugom svijetu, a nikako neku apsolutnu vječnost u kojoj je isključeno svako vrijeme i trajanje. Za Origenovu idealističku i optimističku eshatologiju pojam *aiōniois* označava i buduće vjekove, dugački niz vjekova, svjetova u kojima racionalni duh ima opet šansu za popravkom i čišćenjem od grijeha kako bi postupno postigao svoj konačni cilj, Boga. I tijekom tog vremena odvija se Kristovo spasiteljsko djelo i Božji sud dok ne bude svemu kraj i dok Bog ne bude sve u svima. Za Origena je ovaj budući vijek, budući čovjekov život nakon ovozemaljske smrti zapravo “vječni život” shvaćen opet u prostorno-vremenskom smislu. Poslije smrti događa se uskrsnuće čovjeka s tijelom i dušom, premda je za Origena, čini se, to uskrsnulo tijelo manje materijalno negoli što je bilo na zemlji.⁸¹ “Vječni život” u koji čovjek ulazi nakon smrti i na koji uskrsava nije izvan ovog svijeta (pod svijetom ne mislimo samo na zemlju nego na totalitet sveukupnog Božjeg stvaralačkog djela), nego je unutar njega. I tijekom tog “vječnog života” u drugom svijetu čovjek zadržava svoju slobodu gdje opet ima priliku napredovati ili nazadovati, biti što bliže svom Spasitelju ili što dalje od njega. Krepostan život već je na zemlji početak hoda koji vodi u “vječni život”.⁸² Taj “vječni” život je za Origena prolazan, tj. nije vječan u onom apsolutnom smislu riječi kao što je to Bog. Prema tome, onda ni “vječne” kazne o kojima čitamo kod evanđelista Mateja nisu vječne, nego prolazne te u vječnom životu grešnik ima šansu za brojne uspone i padove. Origen u tom smislu poziva: “Uzmimo, dakle, vječni život; uzmimo ga slobodno. Bog nam ga ne podjeljuje, nego ga stavlja pred nas.”⁸³ Međutim, osim slobodne

⁸⁰ U svom djelu *Poziv na mučeništvo* komentirajući hrabrost makabejskih mučenika konstatira da će tirani koji su im nanijeli zlo “uskrsnuti na vječnu (*aiōniou*) sramotu i ruglo”. Usp. Origenes, *Aufforderung zum Martyrium*, Maria-Barbara von Stritzky (ur.), Berlin-New York, 2010., 2.24.

⁸¹ O tome kako Bog spašava čitava čovjeka, njegov duh, dušu i tijelo, vidi u: Origenes, *Disputa con Eraclide*, 6-8. Origen takvo uskrsnulo tijelo zna nazivati i “nebeskim tijelom”, vidi, *Počela*, 2.10.1-3.

⁸² Origenes, *Commento al Vangelo di Matteo/2*, (Libri XIII-XV), Maria Ignazia Danieli (ur.), Roma, 1999., 15.17.

⁸³ Origenes, *Disputa con Eraclide*, 27.; *Contra Celsum*, 4.3; *Počela*, 3.5.8.; *Philocalia*, 26,1.

volje, za postizanje vječnog života potrebna je i Božja pomoć, pomoć Logosa.⁸⁴ Budući da je vječni život unutar svijeta, u njemu vladaju zakoni koji vrijede za sve stupnjeve i vrste racionalnih bića, anđela, ljudi i demona: vremenitost, tjelesnost, sud i rezultat suda. Tako i u vječnom životu čovjek opet može pasti u zlo, tj. udaljiti se od svoga Stvoritelja. U vječnom životu tako vlada trajna pokretljivost i nestabilnost. Sve ovo što je rečeno u smislu trajanja o "vječnom životu", vrijedi također za "vječnu smrt",⁸⁵ kao i za "vječnu kaznu".⁸⁶ Jedino je Bog "apsolutno nepromjenljiv i isti".⁸⁷

4.3. Kraj "vječnog" života, kazne i smrti te savršeno uskrsnuće ili nemoćnost koegzistencije dviju paralelnih vječnosti

Da smrt, a s njome i sve ostalo, ne može vječno trajati, Origen se jasno izražava u svom komentaru na poslanicu Rimljanima: "Koliko god neka osoba mogla nastaviti⁸⁸ griješiti, bez obzira koliko se opirala carstvu i utjecaju smrti, mislim da carstvo smrti neće trajati vječno na isti način na koji će trajati život i svetost, osobito kad učim od Apostola da će posljednji neprijatelj, smrt, biti uništen (1 Kor 15, 26). Jer ako se vječno trajanje smrti uzme kao da je isto s vječnim trajanjem života, smrt onda više nije neprijatelj životu, nego mu je tada jednaka. Tako jedna vječnost neće biti suprotna ovoj drugoj vječnosti, nego će biti identične. Jasno je da je smrt suprotnost životu.⁸⁹ Prema tome, ako je život vječan, smrt definitivno ne može biti vječna, odakle se i događa uskrsnuće mrtvih. Kao što će smrt duše koja je posljednji neprijatelj (1 Kor 15, 26) biti uništena, isto tako će ova zajednička smrt koja, kako smo rekli da je sjena one druge, biti nužno dokinuta. Logično je

⁸⁴ Origen, *Počela*, 3.1.19.; *Contra Celsum*, 7.42.

⁸⁵ Origene, *Disputa con Eraclide*, 27; *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 20, XLIII.

⁸⁶ Origen, *Contra Celsum*, 3.78.; 6.26; 8.48.52. *Počela*, 2.10, 4-8.

⁸⁷ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 2.17.; *Contra Celsum*, 5.21.

⁸⁸ Ovdje treba imati u vidu Origenov stav o netom spomenutim mislima o budućim svjetovima u kojima uskrsnuli čovjek opet može griješiti ili ne griješiti, biti bliže ili dalje od Boga. To je dugačko razdoblje i proces kojem Origen ne zna kraja i zato kaže "nastaviti" sve dok se grešnik do kraja ne očisti i dok Bog ne bude sve u svemu.

⁸⁹ Origen, *Commentary on the Gospel According to John Books 1-10*, 2.96.; 2.133.; *Disputa con Eraclide*, 27; *Contra Celsum*, 6.36.; *Commento al Vangelo di Matteo/1* (Libri X-XII), Maria Ignazia Danieli (ur.), 1998., Roma, 12, 33; 13,9 i dalje; Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans, Books 1-5*, Thomas P. Scheck (ur.), Washington, DC, 2001., 5.7.8; 5.8.8.

da će se uskrsnuće mrtvih dogoditi onda kad carstvo smrti bude uništeno, štoviše i sama smrt”⁹⁰ jer je nije “stvorio Bog” (Mudr 1, 13). U ovom kontekstu Origenu je važna i jedna druga misao iz Knjige Mudrosti, gdje čita da je “Bog sve stvorio da opstane.” (Mudr 1.14). Tako će na kraju svega “Bog biti sve u svemu” (1 Kor 15, 28). Tada će se dogoditi punina i savršenstvo univerzalnog uskrsnuća.⁹¹ To je apokatastaza i za Origena cilj prema kojem je usmjerena čitava povijest i ovog svijeta i onih drugih budućih svjetova. U tom smislu Origen kaže: “Trebalo, dakle, smatrati da će se sva ova naša tjelesna narav privesti u to stanje kada se sve uspostavi i bude jedno te Bog bude ‘sve u svima’ (1 Kor 15, 28). To se - shvatimo! - neće dogoditi odjednom, već polako i dio po dio tijekom beskonačnih i beskrajnih vjekova. Popravak i poboljšanje prenositi će se neosjetno s jednoga bića na drugo.”⁹²

Vidimo da je za Origena apsolutna vječnost bitno kristološka, Božja stvarnost, ne samo neki apstraktni filozofski pojam koji se odnosi na bezvremenost.⁹³ Samo je Bog apsolutno vječan i stvorenja mogu sudjelovati na toj vječnosti jedino ako su s Gospodinom. Prema tome, apsolutni vječni život i apsolutna vječna smrt nisu jednostavno alternativne forme apsolutno vječnog postojanja. Zato, prema Origenu, ne mogu postojati dvije paralelne vječnosti, jedna vječno dobra, a druga vječno zla u apsolutnom smislu riječi. Origen pobija time gnostički dualistički nauk, nauk o dva ravnopravna vječna počela, dobro i zlo. Takav je nauk još za Origenova života počeo naučavati perzijski vjeroučitelj Mani. U kompendiju manihejskog katekizma, naime, čitamo “da su oduvijek postajala dva počela, počelo Svjetla kojim vlada bog i počelo Tame kojim vlada zli duh. I sve što postoji dolazi od njih”.⁹⁴ Nagrada pravednicima na kraju je “pobjednički ulazak u vječni život s bogom, njegovim anđelima i sretnim dušama. One koji slobodno više vole Zlo negoli Dobro, čeka pakao”.⁹⁵

⁹⁰ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans, Books 1-5*, Thomas P. Sheek (ur.), Washington, DC, 2001., 5.8.8. slj.

⁹¹ Panayiotis Tzmalikos, *Origen. Philosophy of History & Eschatology*, 291.

⁹² Origen, *Počela*, 3.6.6.

⁹³ Detaljnije o tome kako je Origen shvaćao vječnost, vječni život i vječnu smrt, vidi kod Panayiotis Tzmalikos, *Notion of Eternal*, u: Origen. *Philosophy of History & Eschatology*, Leiden – Boston, 2007., 145-233.

⁹⁴ Duncan Greenlees (ur.), *A brief manichean Catechism*, u: *The Gospel of the Prophet Mani*, Adyar, Madras, India, 1956., 1-2.

⁹⁵ *Isto*, 25-26. O manihejskoj dualističkoj eshatologiji detaljnije vidi u: Duncan Greelees (ur.), *The Gospel of the Prophet Mani*, Adyar, Madras, India, 1956., 2.13-29; 7.82-90.

Origen, čini se, jednostavno ne može zamisliti da bilo koji čovjek kao Božje stvorenje propadne zauvijek, da u konačnici bude izvan Boga. Jer time bi zapravo propalo nešto što je Bog na početku stvorio kao dobro, propalo bi Božje djelo, njegova slika. Zato za Origena apsolutno vječna može biti jedino Božja želja “da se svi ljudi spase” (1 Tim 2,4; 4,10), da se “svima smiluje” (Rim 11 32), da sa sobom “izmiri sve” (Kol 1,20) i da u Kristu “sve uglavi” (Ef 1,10). Slijedom ove Origenove logike nemoguće je onda zamisliti da bi Bog mogao uza se imati paralelno drugu “vječnu” suprotnu želju i tako biti u željama podijeljen.

Nije teško zaključiti da je prema Origenu Bog čovjeka kao racionalno stvorenje stvorio ne za uništenje, nego za promjenu. Slijedeći logiku ovih Origenovih eshatoloških misli, može nam se činiti da dolazimo do jednog novog eshatološkog determinizma koji dovodi u pitanje ljudsku slobodnu volju i mogućnost čovjekove vječne propasti. Ukratko bi se sažeto moglo reći da će se prema Origenu prije ili kasnije svi ljudi spasiti. Čini se da je prema Origenu čovjekova konačna, vječna u apsolutnom smislu riječi propast i kazna zapravo nemoguća. Zato kad govori o budućem životu i kaznama u apsolutnom smislu riječi, nikad ne upotrebljava pojam *aídios*. Origen nije bio siguran, nije znao, hoće li se to univerzalno spasenje ikada ostvariti, ali se nadao i vjerovao u milosrđe i dobrotu Boga za kojeg “ništa nije neizlječivo”.⁹⁶

5. TRAJNE POTEŠKOĆE I ZAVRŠNI OSVRT

Origen je ispravno vidio dvije stvarnosti jednu nasuprot drugoj: Božju ljubav pokazanu u Kristu i čovjekovu slobodu. Ali u svom pokušaju da ih pomiri, dospio je do dvostrukih koncepcija: jedna je metafizička nužnost privremenosti (kraja) zla. Ovakvim shvaćanjem spašava ljubav, ali uništava slobodu. Drugo, vječna nestabilnost slobode i ponovni padovi koji se protežu na buduće živote i svjetove, spašava slobodu, ali uništava ljubav. I to je trajna teškoća koja ostaje prisutna u Origenovoj eshatologiji. Apokatastazu ili nauk o univerzalnom spasenju Origen iznosi kao hipotezu o kojoj se daje kao o stanovitome problemu i naročitoj teološkoj poteškoći razmišljati i raspravljati. Takav njegov eshatološki nauk više je nada koja ga prožima negoli sigurna spoznaja kojom se zanosi. Origenova univerzalistička eshatološka

⁹⁶ Isto, 3.6.5.

misao, kao i neki dijelovi njegove teologije, poslije će biti pogrešno shvaćeni i interpretirani što od njegovih protivnika što od njegovih učenika, a ni jedni ni drugi nisu dobro razumjeli Origenovu misao. Na taj način će se, poslije Origenove smrti, roditi origenizam,⁹⁷ koji će osjetljivu točku Origenova nauka o univerzalnom spasenju tako tumačiti da će pod pritiscima cara Justinijana biti osuđena na ekumenskom saboru u Carigradu 553. godine. A Origen je umro prije 300 godina. Ovom će osudom i Origenovo ime biti proskribirano, a njegov će nauk dijelom biti proglašen heretičkim. Bez obzira na to, Origen će kroz povijest Crkve kao nijedan drugi njezin mislilac ostati trajno i nevidljivo sveprisutan do dana današnjega. Suvremeni prinosi istraživanju Origenova života i djela istaknutih katoličkih teologa Hansa Urs von Balthasara, Jeana Daniéloua, Henrija Crouzela i drugih pokazuju da su Origenovi protivnici pogrešno, ponekad i zlonamjerno, prenosili njegovu misao. Jeka Origenove eshatološke misli optimizma i nade odzvanja dalje, probija se i danas kroz teologiju nade. Nije pretjerano zato reći da je njegov eshatološki idealizam pun nade i da trajno upućuje na neshvatljivo Božje milosrđe, ljubav, dobrotu i pravednost, čime i danas plijeni pozornost pojedinih katoličkih i drugih autora različitih kršćanskih zajednica. "Nijedna druga polemika zadnjih desetljeća nije bila toliko vatrena koliko pitanje univerzalnog spasenja."⁹⁸ U drugoj polovici dvadesetog stoljeća događa se "oživljavanje studija o Origenu",⁹⁹ no ne možemo reći da to vrijedi za naše hrvatsko jezično područje.

Treba na kraju reći i to kako je ironično pomisliti da su Origenovi kritičari tijekom povijesti do danas bili više sigurni da je u krivu nego što je on bio siguran da je u pravu. U svakom slučaju, nadamo se da je iz izloženoga barem jasno to da Origen nije želio postavljati granice Božjem milosrđu i njegovoj spasenjskoj volji za svakog čovjeka, koja za nas, njegova stvorenja, u konačnici ionako ostaje otajstvena, skrivena, nepoznata. Jednako tako nam

⁹⁷ O odnosu Origena i origenizma usp. Josip Gunčević, Origen i origenizam, u: *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.), 2., 249-260. A o pitanju je li Origen bio origenist, usp. Lothar Lies, *Je li Origen bio origenist?*, u: *Obnovljeni život*, 47 (1992.), 5., 391-407. Na stranim jezicima postoji mnogo obilnija literatura i o jednoj i drugoj temi, ali mi smo naveli samo ono što smo do sada našli da postoji na hrvatskom jeziku.

⁹⁸ Edward T. Oakes, *Christ's Descent into Hell. The Hopeful Universalism of Hans Urs von Balthasar*, u: *All Shall Be Well*, Gregory MacDonald (ur.), Eugene, Oregon, 2011., 383.

⁹⁹ Herbert Musurillo, *The recent revival of Origen studies*, u: *Theological Studies*, 24 (1963) 2, 250-263.

ostaje otajstvena i skrivena ona druga mogućnost, mogućnost čovjekove vječne propasti. I za jednu i za drugu mogućnost čovjek se slobodno opredjeljuje. Sigurno i neprevarljivo saznanje o tome kakvo je tko od ljudi u konačnici opredjeljenje zauzeo može imati samo Bog. Vjerujem da nećemo pretjerati kažemo li da Origen i danas može biti primjer, pa i nadahnitelj bezrezervne kršćanske nade koja ničim ne sputava i ne ograničava vječnu Božju spasenjsku volju i moć koju nam Bog neprestano svima pokazuje i daruje u Gospodinu Isusu.

DOCTRINE OF UNIVERSAL SALVATION IN ORIGEN OF ALEXANDRIA

Summary

In this article the author presents, analyzes, partly evaluates and synthesizes the doctrine of universal salvation, salvation of every single man, of all rational beings through Jesus Christ, as Origen of Alexandria understood and taught it. In doing so, the author dwells only on the aspect of Origen's eschatological teaching which refers to universal salvation and final fate of man after death. First, the author discusses the gradual formation of various apocalyptic and dualistic eschatological points up to Origen's times. In the remainder of the paper the author shows, on the basis of Origen's major philosophical, apologetic and dogmatic writings, the main Scriptural arguments on the basis of which he develops his optimistic universalistic eschatological thought, his theology of hope, pointing out the unacceptable philosophical insights that Origen used for his teaching on universal salvation. The final part of the article deals with the main terms related to Origen's eschatology such as: time, eternal, infinite, eternal life, apokatastasis and absolute eternity, which Origen understood as Christological, God's reality, out of which nothing can exist. At the end the author comes up with the result and conclusion that there are permanent difficulties related to Origen's teaching on universal salvation by which he tried to reconcile God's love and human freedom.

Key words: Jesus Christ, man, eschatology, Origen, death, universal salvation, eternal.